

HZ. ÖMER'İN ÂYETLERİ İSTİŞHÂD ETMESİ VE UYGULAMASI*

Gönderim Tarihi: 07.05.2017

Kabul Tarihi: 05.06.2017

Davut Şahin**

Öz

Bu çalışmada Hz. Ömer'in günlük yaşamda âyetleri delil getirmesi ve hayata tatbik etmesi konu edilmektedir. Rivâyetlere göre o, yaşadığı, karşılaştığı olay ve durumlar ile âyetler arasında ilgi kurmuş, bu olay ve durumların doğruluğu veya yanlışlığını âyetlerle değerlendirmiş, kendisine ve başkalarına tavsiyede bulunurken âyetleri kullanmıştır. Elbette o, olaylarla âyetleri yan yana getirirken belli ilkelerden hareket etmiştir. Kur'an'ı hayata tatbik etme sürecinde ise Hz. Ömer, bazen âyetleri olduğu gibi uygulamış, bazen Kur'an'da tespit ettiği genel ilkeyi esas almış, bazen de ferasetiyle elde ettiği yorumları uygulamaya koymuştur. Çalışmada onun âyetleri delil getirmesine örnekler verilmekte, dayandığı muhtemel ilkeler üzerinde fikir yürütülmekte, âyete ilişkin yorumlarının uygulamalara yansımaları iki örnek özelinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, âyetler, olaylar, yorum, uygulama.

Bringing Evidence and Application of Umar's Verses

Abstract

The study consists of two main parts. First: Associating events with verses of Umar. Second: Umar's verses apply to life. According to the narrations, Umar established an interest among the verses with the events. He evaluated the events according to the verses. Of course, in this regard he moved from certain principles. He was in favor with him and others. Besides, he interpreted the

* Bu makale "Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi" başlıklı doktora tezimizin (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009) üçüncü bölümü esas alınarak hazırlanmıştır. This article is based on the third part of the doctoral thesis entitled "Umar's Understanding of the Qur'an and Commentary Method" (Ankara University, Institute of Social Sciences, Ankara, 2009).

** Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Assistant Professor, Kırıkkale University, Faculty of Islamic Education, Department of Basic Islamic Studies. Kırıkkale/Turkey (sahdavut@hotmail.com).

verses by foresight and put his interpretations into practice. In this work, examples are given of his proofs of verses. Also, the possible principles that this issue is based on are mentioned. In addition, examples of Umar's application of verses are given.

Keywords: Umar, verses, events, comment, application.

Giriş

Hiz. Ömer, Kur'an'la hayat arasında bağ kurmayı ve onu hayata tatbik etmeyi önceleyen sahabilerden biridir. O, durumlar ve olaylar ile âyetleri ilişkilendirmiş, bunları değerlendirmede âyeti esas almış, böylece Kur'an'la hayat arasında bağ kurmuştur. Onun nüzul döneminde vahye muvafakatleri bu yöndeki başarısını gösterir mahiyettedir.¹ Hiz. Ömer, nüzul dönemi sonrasında da âyetlerle olayları doğru ilişkilendirme ve değerlendirmenin nasıl yapılacağını bizzat uygulamada göstermekte, belli ilkelerden hareketle farklı yaklaşımlarla âyetleri yorumlamakta ve uygulamaya koymaktadır. Çalışmada, Hiz. Ömer'in âyetleri istişhâd etmesi başlığıyla, olay ve durumları âyetle ilişkilendirmesi, onların doğruluğu veya yanlışlığını âyetlere göre değerlendirmesi, kendisine ve başkalarına tavsiyede bulunurken âyetleri kullanması, örneklerle ortaya konmak istenmektedir. Âyetleri uygulaması başlığında; önce onun uygulamada dayandığı esasların görülmesi, sonra zekat verilmesi gerekenler arasında yer alan miskin ve müellefe-i kulûba ilişkin yorum ve uygulamaları bir de fey ve ganimet ile ilgili yaklaşımları örnek verilerek bu hususta sarf ettiği çabaların resmedilmesi ve gündeme taşınması öngörülmektedir.

1. Âyetleri İstîşhâd Etmesi

1.1. Olayları/Durumları Âyetle İlişkilendirmesi ve Değerlendirmesi

Hiz. Ömer yanında söylenen bir sözü, sergilenen bir davranışı genelde karşılıksız bırakmaz, söz ve davranışa etki ve sonuçlarına göre tepki verirdi. Bu tavrı, taşıdığı tenkit zihniyeti ile yakından ilgilidir. Bir

¹ Bize göre Hiz. Ömer'in nüzul sürecindeki muvafakatleri nüzul sonrasında olayları âyetlerle ilişkilendirme ve değerlendirmede temel teşkil etmiş, bu yönde kendisine daha çok güven duymasını sağlamıştır. Muvafakatlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an, Tefsir, ve Usûl Üzerine; Problemler, Tespitler, Teklifler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 230-266.

söz veya davranışı değerlendirmede ona yön veren unsurların başında âyet mesajları gelir. Kurduğu ilgilere ve yaptığı değerlendirmelere bakıldığında o, çoğu zaman olay ve durumla konu bakımından aynı veya yakın olan âyeti yan yana getirir. Okuyucu onun getirdiği âyetlerin siyâkına bakarak ilk etapta âyetle olay arasında konu benzerliği olmadığını düşünebilir. Ancak kişi derinlemesine düşündüğünde orada Hz. Ömer'in bir ilkeden hareket ettiğini, o ikisi arasında bir ilgi kurduğunu anlar. Şimdi bu tespitleri bir kaç örnekle somutlaştıralım.

İlk örneğimiz kendisine önerilen teklifin yanlışlığını âyetle delillendirmesine ilişkindir. Abdurrahman b. Avf ile arasında geçen bir olay şöyledir: Bir gün Hz. Ömer'e bol miktarda eşya ve mal getirilir. Orada bulunan Abdurrahman b. Avf kıtlık günlerinde sıkıntı çekmemek için o malın bir kısmını beytü'l-male koymayı teklif eder. Bu öneriye Hz. Ömer, "bu, ancak şeytandan sadır olacak bir düşüncedir. Allah beni onun fitnesinden korumuştur. Toplumun maruz kalacağı olası bir kıtlık nedeniyle Allah'a âsi mi geleyim? Benden sonra olabilecek musibetlere karşı insanları Allah'tan sakınmaya davet ediyorum. Allah şöyle buyuruyor: *"Kim Allah'tan ittika ederse (sakınırsa) Allah ona bir çıkış yolu verir. Onu hiç ummadığı yerden rızıklandırır."*²

Hz. Ömer burada gelecekte kıtlık olur endişesiyle malı stok etmenin yanlış olduğunu söz konusu âyetle bildirmekle o âyetteki iki temel mesaja vurgu yapmış gözükmektedir. Bunlardan birincisi, rızkı verenin Allah olduğu, ikincisi, yalnız Allah'tan sakınılması gerektiği hususudur. Şunu da belirtmek lazımdır ki, Hz. Ömer'in kullandığı bu âyet kesiti, kocaların boşadıkları eşleri bir yıl boyunca evden çıkarmaya zorlamamaları hususunda talimat içeren âyetin devamında yer almaktadır. Hz. Ömer burada âyetin olayla ilgili kesitini almış, mesajını kendine rehber edinmiş gözükmektedir.

İkinci örneğimiz Hz. Ömer'in bir olay üzerine yapılan değerlendirmeyi yanlış bulması ve görüşünü âyetle desteklemesine dairdir. Buna ilişkin iki örnek olay vermek istiyoruz: Birinci olay şöyledir: Irak'tan Medine'ye harac olarak eşya ve mal gelir. Hz. Ömer ve kölesi beklediklerinden çok eşya ve malla karşılaşınca duruma farklı tepki verirler. Hz. Ömer Allah'a hamd eder. Hizmetçisi ise "Allah'a

2 Talak, 65/2, Ebu'l-Kasım İbn Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, thk. Umer b. Ğarâme el-Umrevi (Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.), 44: 339-340.

yemin olsun ki, bu Allah'ın inâyet ve rahmetindendir" der. Hz. Ömer söze karışarak: "Yalan söylüyorsun! Toplayıp yığdıklarımızda Allah'ın rahmeti nasıl olabilir? Asıl Allah'ın rahmeti şu âyettedir: **قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ** **وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ**"³ 'De ki bunlar Allah'ın lutfu ve rahmetiyledir. Sadece bunlarla sevininler. O bütün toplayıp yığdıklarından daha hayırlıdır' Önümüzdeki bu harac ise insanların toplayıp yığdıklarıdır"⁴ diyerek onu uyarır. Bu diyalogta hizmetçi lütfu; dünya malı olarak algılamak; Hz. Ömer, âyeti görüşüne dayanak edinerek söz konusu lütfu –okuduğu âyetten bir önceki âyette belirtildiği üzere- Kur'an olarak algılamıştır.

Diğer olay ise özetle şöyledir: Hz. Ömer, İslam ordusunu Hısn'a gönderir. Orada bir asker öne atılarak düşmanla çarpışır ve şehit düşer. Olaya şahit olanların bir kısmı şehit olan bu kimse için "kendini tehlikeye attı" yorumunu yapar. Onların bu yaklaşımını haber alan Hz. Ömer: "Doğru söylememişler, Allah şöyle buyuruyor. "İnsanlar içinde öyleleri vardır ki, Allah rızası için kendini feda eder. Allah kullarına karşı çok şefkatlidir"⁵ der.

Hz. Ömer, bu tepkisinde muhtemelen şu üç husustan birine dayanmış olmalıdır. Birincisi o, bu âyetin benzer bir olay hakkında nâzil olduğunu bilmektedir. Dolayısıyla âyetle yaşadığı olay arasında ilgi kurarken nüzûl anında yaşanan olayı hatırlamış ve ondan esinlenerek bu yorumu yapmıştır, denilebilir. Nitekim bu âyetin nüzûlüne şahit olduğunu gösteren rivâyet vardır. Söz konusu rivâyete göre bir Mekkeli Medine'ye hicret etmek ister, ancak müşrikler ona izin vermez. O da malını, evini ve servetini onlara bırakma karşılığında kendisine izin verilmesini önerir. Teklifi kabul edilir ve o kimse Medine'nin yolunu tutar. O esnada Hz. Ömer'in yukarıda delil getirdiği Bakara sûresinin 207. âyeti nâzil olur. Hz. Ömer o adamı Medine girişinde karşılar ve

³ Yunus, 10/58.

⁴ İbn Ebi Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azim müsneden 'ani'r-resul ve's-sahabe ve't-tabiin*, thk. Esad Muhammed b. et-Tayyib (Mekke: Mektebetü'n-nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 6: 1960; Ebü'l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1988/1408), 7: 371; Celâlüddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdu'lmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezu hicr, 2003/1424), 7: 670, 671.

⁵ Bakara, 2/207; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyan 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. eş-Şeyh Halil el-Meys (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995/1415), 3: 592-593.

alışverişinin bereketli, zararı olmayan bir alışveriş olduğunu söyler ve söz konusu âyeti kastederek “Allah senin hakkında şu âyeti indirdi” der.⁶ İşte nüzûl sebebine ilişkin bu rivâyet, âyeti delil getirdiği olay ile nüzûle sebep olan olayın benzer olduğunu göstermektedir.

İkincisi o, Allah yolunda şehit olana “kendini tehlikeye attı” demenin doğru olmadığını söylerken şehitlik mertebesinin dindeki yerini dikkate almış olabilir. Aslında Hz. Ömer'in genel düşüncesine bakıldığında o, kendini bile bile tehlikeye atmanın doğru olmadığı kanaatindedir, denilebilir. Zira o ziyaret için Şam'a gittiğinde şehre girmeden veba salgını olduğunu duymuş, bundan dolayı oraya girmekten kaçınmış ve girmek isteyenlere de engel olmuştur. Çünkü bu, kendini bile bile tehlikeye atmaktır.⁷ Ancak şehit olan biri için “kendini tehlikeye attı” demek yanlıştır. Zira bu uğurda ölmek kendini tehlikeye atmak değil, Allah rızası için kendini feda etmektir. İşte bu da âyette bahsedilen durumdur.

Hz. Ömer'in Allah yolunda şehit olan için “kendini tehlikeye attı” yorumuna karşı çıkmasının nedenlerinden bir diğeri de şu olabilir: O bu âyeti “emri bi'l ma'ruf ve nehyi ani'l munkar”i emreden âyetler arasında görmüş, söz konusu olayda canını feda eden kimseyi de o emri yerine getiren kişi olarak değerlendirmiş olabilir. Nitekim o başka bir zamanda bu âyeti okuyarak “emri bi'l ma'ruf” görevini üstlenen ve bu uğurda şehit olan kimseye şahit olmuştur.⁸ Hz. Ömer yaşadığı olayla ilgili söz konusu âyeti delil getirirken ister âyetin nüzûlüne şahitliğinden, isterse şehitliğin dindeki yerinden, isterse yaşanmış olaylardan hareket etmiş olsun sonuç değişmemektedir. Ona göre bu âyetin mesajı Allah yolunda canını feda eden kimse için “kendini tehlikeye attı” ifadesinin

6 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3: 592.

7 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992), *Cami'*, 22; Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccac, *Sahihu Müslim* (İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992), *Selam*, 98; Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî* (İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992), *Tıp*, 30; Ebubekir Ahmed b. el-Huseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-kubrâ* (Haydârabad: Dâiretu'l-meârifî'n-nizâmiyye, 1936), 7: 217-218. Aynı olay başka rivâyette “Allah'ın kaderinden diğerine kaçıyoruz” ifadesi olmaksızın anlatılır. Belki de Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Peygamber'den veba hastalığı ile ilgili naklettiği, “Bir yerde veba olduğunu haber alırsanız oraya girmeyin; orada bulunuyorsanız çıkmayın” sözüne binâen Şam'a girmekten vazgeçmiştir. Buhârî, *Hıyel*, 13; Buhârî, *Tıp*, 30.

8 Bakara 2/207; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3: 593-594.

kullanılamayacağıdır.

Âyeti istidlal ederek bir genci yürüyüşünden dolayı ikaz etmesi olayları âyetle değerlendirmesine verilecek diğer bir örnektir. Ömer b. el-Hattâb bir gencin çalım satarak yürüdüğünü görünce “kurum satarak yürümek ancak düşman karşısında⁹ hoş görülebilir. Allah; ” *وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا* Rahman’ın kulları yeryüzünde mütevazı yürürler¹⁰” buyuruyor. Öyleyse yürümende ölçülü ol” demiştir.¹¹ Bu rivâyetteki “yürümende ölçülü ol” ifadesi, Hz. Ömer’in zayıf, cılız yürümeye de karşı olduğunu ima etmektedir. Zira başka bir rivâyete göre Hz. Ömer yolda çelimsiz yürüyen bir genci görür. Bu yürüyüşünün hastalıktan kaynaklanmadığını öğrenince ona canlı yürümesi için ikazda bulunur.¹² Bu iki rivâyet birlikte değerlendirildiğinde Hz. Ömer’in Furkan sûresi 63. âyetten özellikle de âyetteki “هَوْنًا” ifadesinden “yürümeye ölçülü olma” ilkesini çıkardığı, bu hususta yanlış yapanları âyetin mesajı doğrultusunda uyardığı anlaşılır.

1.2. Emir ve Tavsiyelerde Âyetleri İstişhâd Etmesi

Bir önceki başlıkta Hz. Ömer’in tenkit zihniyetine sahip olduğunu, olaylarla âyetler arasında ilgi kurarken belli ilkelerden hareket ettiğini söylemiştik. Onun bu yönü ve yaklaşımı burada da geçerlidir. Bu başlıkta Hz. Ömer’in muhatabın dikkatini bir konuya çekerken, onu bir şeye özendirirken veya sorulan bir soruya cevap verirken âyetleri kullanmasına örnekler verilecek, âyetleri delil getirmede hareket noktasının ne olabileceği üzerinde durulacaktır.

Birinci örneğimiz Hz. Ömer’in namaza başlamadan cemaatin düzgün saf tutması hususunda melekleri örnek almalarını istemesi ve ilgili âyeti okumasına matuftur. Ebu Nadre’nin anlatımıyla rivâyet şöyledir: Hz. Ömer namaz kıldırmak için öne geçtiğinde cemaate döner: “Saflarınızı düzeltin, kıyamda dik durun, Allah düzgün saf tutma hususunda melekleri kılavuz edinmenizi istiyor” der ve Sâffât sûresinde meleklerin dilinden aktarılan “ *وَأَنَا نَحْنُ الصَّافُونَ* Biz sıra sıra duranlarız”¹³

9 “Düşman karşısında” diye çevirdiğimiz ifade rivâyette “fi sebilillah” şeklindedir.

10 Furkan, 25/63.

11 Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 11: 205.

12 İbn Kesir, *Tefsîr*, 10: 320.

13 Sâffât, 37/165.

âyetini okurdu. Ardından da –“Ya Fulan! Geri çık, ileri geç” derdi.¹⁴

Hz. Ömer âyet içerikli bu ikazı yaparken ona iki şey yön vermiş olabilir. Birincisi bu âyetin inmesiyle Müslümanların namazda saf tutmaya başladıklarını biliyor olmasıdır. Zira bu âyet inene kadar Müslümanların namazda saf tutmadıkları haber verilmektedir.¹⁵ İkincisi, o bu hususta Müslümanların düzgün saf tutma ameliyesini meleklerin safına benzeten¹⁶ Hz. Peygamber'in sözüne dayanmış olabilir. Her ne olursa olsun sonuçta Hz. Ömer, meleklerin saf düzeni ile ilgili âyeti Müslümanların namazda düzgün saf tutmaları için kullanmış, söz konusu âyetle onlara yön vermiştir. Konu namazdan açılmışken ailesini namaza teşvik etmek için de âyeti istişhâd ettiğini burada belirtmek isteriz. Rivâyete göre Hz. Ömer gece belli bir saatte kalkar, namaz kılar, ailesini namaza çağırırken “ وَأَمُرُ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ ” *Ailene namazı emret*¹⁷ âyetini okurdu.¹⁸ Hz. Ömer'in ailesine namaz emrini âyetle hatırlatmış olması; âyetleri zihninde canlı tuttuğunu, bundan da öte hangi âyeti nerede kullanacağına dair bir fikrinin, sisteminin olduğunu göstermektedir.

İkinci örnek düşman ordusuyla savaşmaktan çekinen komutanı âyetle cesaretlendirmesi hakkındadır. Zeyd b. Eslem'in anlatımıyla rivâyet şöyledir: Hz. Ömer'in komutanlarından Ebu Ubeyde bir savaş öncesinde Rum ordusunun sayı ve donanım bakımından kendilerinden üstün olduğunu bu yüzden onlarla karşılaşmaktan çekindiklerini Hz. Ömer'e yazar. Hz. Ömer yazdığı cevapta, “Söz konusu endişene gelince, Allah ne zaman mü'min bir kulun gücünü azaltırsa ardından ona sevinç ve ferahlık verir. Böylece güçlü zayıfı asla mağlup edemez. Allah Kitab'ında: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ* *Ey İman edenler! Sabredin, düşmanlarınızdan daha sabırlı olun, düşmanla çarpışmaya hazır olun, Allah'a karşı gelmekten sakının ki başarıya erişebilirsiniz*¹⁹

14 İbn Kesir, *Tefsîr*, 4: 22; Âyet olmaksızın aynı rivâyet: Ebü'l-Fidâ İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk Emîru'l-Mu'minin Hafs Umer b. el-Hattâb*, thk. Abdulmuti Kal'acî (Menhure: Dâru'l-vefa, 1992/1412), 2: 163.

15 İbn Kesir, *Tefsîr*, 4: 22.

16 İbn Kesir, *Tefsîr*, 4: 22.

17 Taha, 20/132.

18 İbn Kesir, *Tefsîr*, 3: 154.

19 Âl-i İmran, 3/200.

buyurmaktadır²⁰ der.

Hız. Ömer burada “Allah, bir mü’minin gücünü azaltırsa ona sevinç ve ferahlık verir” şeklindeki bir ilkeden hareket etmiştir. Ona göre zafer kazanma güçlü veya zayıf olmaya değil, âyetle belirtilen sabırlı olma, düşmanla çarpışmaya hazır olma ve Allah’tan sakınmaya bağlıdır. O, komutanına bu âyetteki söz konusu üç özelliğe sahip olduğu sürece zayıf olsa da başarıya ulaşacağına inanması gerektiğini salık vermiştir.

Üçüncü örnek Hız. Ömer’in kendisine sorulan soruya âyetle cevap vermesi ile ilgilidir. Mücahid’in bildirdiği bir habere göre Ömer b. el-Hattâb’a şöyle bir soru yöneltilir: Günah işlemeye istekli olduğu halde işlemeyen mi yoksa istekli olmadığı halde işlemeyen mi daha hayırlıdır?” Hız. Ömer cevap yazısında: “Günah işlemeye istekli olduğu halde işlemeyen daha hayırlıdır. Zira âyetle **أُولَئِكَ الَّذِينَ أَمْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى** “Allah, onların kalplerini takva ile imtihan etmektedir. Başışlanma ve büyük ödül onlar içindir”²¹ buyrulur ²² der. Verdiği cevapla ilişkilendirdiği âyet dikkate alındığında Hız. Ömer’e göre bir kimsenin günah işlemek istediği halde işlememesi, o kişinin Allah’ın kendisini imtihan ettiğini bildiğini gösterir. Çünkü o kişi iradesini kullanarak kalbini takvaya yönlendirmekte, takva onun günah işlemesine engel olmaktadır. Böylece kişi iradesini Allah’ın istediği yönde kullanarak imtihanı kazanmakta, O’nun bağışladığı kimselerden olmaktadır.

Hıristiyan birine İslam’ı tebliğ ederken insanın din seçme özgürlüğünün olduğunu **لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ** âyeti²³ ile hatırlaması²⁴ da burada örnek verilebilir. Aslında bu konuya dair örnekleri daha da çoğaltmak

20 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4: 293; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 4: 199; Mâlik, Cihad, 6; Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Said Muhammed Lehham (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1989/1409), 5: 335; 8: 38; Hâkim en-Nisâbürrî, *el-Müstedrek ale’s-sahihayn* -Zehebî’nin “Telhis”i ile birlikte- (Beyrut: Mektebetu’l-matbuati’l-İslamiyye, ty.), 2: 300-301.

21 Hucurat, 49/3.

22 Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 13: 538; İbn Kesir, *Tefsîr*, 13: 348; Ebu’l-Ferec İbnu’l-Cevzî, *Menâkıbu Emiri’l-Mu’minin Umer b. el-Hattâb*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetu’l-Hancî, 1997/1417), 203; İbn Kesir, *Müsnedu’l-Fârûk*, 2: 605. İbn Kesir senedinde inkitan var olduğunu söylemektedir. Bkz., İbn Kesir, *Müsnedu’l-Fârûk*, 2, 605.

23 Bakara, 2/256.

24 Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 3: 199.

mümkündür.²⁵ Hz. Ömer gibi ileri görüşlü sahabilerin genelde Kur'an'ı anlama sorunu olmadığı için ondan gelen rivâyetlerin çoğu âyetin mesajını bildirmeye, âyeti tatbik etmeye yöneliktir. Öte yandan verilen bu örnekler ve az sonra verilecek olanlar onun Kur'an'dan çıkardığı mesajların, ondan esinlenerek edindiği düşünce ve yaklaşımların hayata uygulanabilir olduğunu göstermektedir. Şimdi onun âyetleri uygulamasına dair iki örneği görelim.

2. Âyetleri Hadiselere Uygulaması

Hz. Ömer'in âyetleri uygulamasına dair örneklerle geçmeden özellikle bu uygulamalarda dayandığı esaslara değinmek istiyoruz. Zira bu uygulamaların bir kısmı ilk etapta âyetlerle ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla birebir uyuşmadığı izlenimi verebilmektedir. Onun uygulamalarında esas aldığı ilkeleri ortaya koyarsak konuyu daha sağlıklı değerlendirebiliriz.

Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Ömer bazen âyete ilişkin yorum yapmadan onu olduğu gibi uygulamış, bazen genel hükümler içeren âyetleri uygulamasına dayanak edinmiş, bazen de ferâsetiyle âyetleri yorumlayarak uygulamaya koymuştur. Şimdi bunları somutlaştırmak için her birine örnek verelim.

Âyete yorum katmadan uygulamasına şu olay örnek olabilir. Ali b. Rebah anlatıyor: Hz. Ömer Kureyş kabilesinden bir kadınla nikâhlıydı. Onu hamile iken bir veya iki talakla boşamıştı. Bu kadın doğum anı geldiğinde kapıları kapattı ve doğurdu. Hz. Ömer durumu öğrenince, kadının bu tavrını hoş karşılamadı. O esnada yanında bulunan biri *"rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helal değildir"* anlamına gelen Bakara sûresinin 228. âyet kesitini okudu. Hz. Ömer bunun üzerine: *"Şu kadın rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizleyenlerdendir. Artık bundan sonra onun biriyle evlenmesi haramdır"*²⁶ der. Görebildiğimiz kadarıyla o burada âyete yorum katmadan kadının durumunu bu âyete göre değerlendirmiş, hakkında hükmü vermiştir.

Hz. Ömer'in genel hükümler içeren âyetleri uygulamasına referans edişi şöyle açıklanabilir: Örneğin bayındırlık ve askerî alanda yaptığı

25 Örnekler için bkz. Şahin, "Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı", 245-253.

26 İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'an*, 2: 415.

düzenleme ve yeniliklerde “Hz. Ömer şu âyete dayandı” demek o konuyu ele alan kişinin yorumundan öteye geçmez. Çünkü o, söz konusu girişimleri konu edinen konuşmalarında konuya ilişkin âyet zikretmemiştir. Bunun nedeni Hz. Ömer’in bu girişimlerini doğrudan ele alan âyetin olmamasıdır. Ancak buradan “o, bir âyete dayanmamıştır” şeklinde bir çıkarım da yapılamaz. Zira onun uygulamaları “dinin yücelmesi, Müslümanların her alanda istenilen durumda olması, insanların rahat ve huzura kavuşması” gibi geniş bir perspektiften değerlendirilirse Hz. Ömer kendine referans olabilecek âyeti bulmuştur, denilebilir. Nitekim o yöneticiliği süresince insanlara fırsat sunmayı, Allah’ın “ *وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ* Yeryüzündeki güçsüzlere iyilikte bulunalım istiyoruz.”²⁷ âyeti kapsamında değerlendirmiş,²⁸ uygulamalarının arka planında âyetlerin var olduğunu ima etmiştir. Öyleyse Hz. Ömer’in uygulamalarının “Kur’ân-ı Kerim’in neresinde yer aldığı” sorulduğu kadar, uygulamalarında “külli ilke içeren hangi âyete dayanmakta” olduğu araştırılmalı ve bu yönüyle de anlaşılmaya çalışılmalıdır. Çünkü Kur’an külli hükümler itibariyle kemâle ermiştir.²⁹

Hz. Ömer’in ferâsetiyle âyetleri yorumlayarak uygulamaya koymasına mesâkin ve müellefe-i kulûba ilişkin özel yorumlarını gösterebiliriz. Bu örnek ilerde müstakil bir başlıkla ele alınacağı için onu burada işlemeye gerek duymuyoruz. Hz. Ömer’in uygulamaları için; Kur’an’ı yorum katmadan olduğu gibi uygulaması, genel hükümler içeren âyetleri uygulamaya referans edinmesi, ferâsetiyle âyetleri yorumlayarak uygulaması şeklinde yaptığımız tasnif eğer doğruysa “Onun yaptıkları aynıysa Kur’ân’da vardır” yargısı maksadı aşmış bir ifade olur. Zira ne Kur’an onun zamanındaki gelişimi ve değişimi aynen

27 Kasas, 28/5.

28 Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 11: 427; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’an*, 9: 2941; Âyet içerikli aynı rivâyet Ammar b. Yasir’in Kûfe’ye vali olarak tayin edilmesi ve onda halka hürmet ve korku telkin edecek kabiliyetin olmaması nedeniyle geri çağırılması olayı için anlatılır. Hz. Ömer Ammar’ın bu özelliğini bildiğini ancak söz konusu âyetin ona uyabileceği düşüncesiyle atadığını ifade eder. Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp (İstanbul: Çağ Yayınları, 1979), 2, 367 -Taberî’nin Tarihi’nden naklen-.

29 İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Muvafakât fi usûli’l-âhkam*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Matbaatu medeni, 1969), 1: 32; Krş. Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990), 25.

içermekte ne de Hz. Ömer bir peygamber gibi karşılaştığı sorun için âyet beklemektedir. Öyleyse bu sav hem Kur'ân-ı Kerim hem de Hz. Ömer açısından her zaman doğrulanabilir bir nitelikte değildir.

Hz. Ömer'in uygulamalarında dayandığı temel ilkelerden bir diğeri de kendinden önceki uygulamaları önemsemesidir. Zira o çoğu zaman Hz. Peygamber'in uygulamalarını aynen gerçekleştirmiştir. Biz önce burada Hz. Peygamberin uygulamalarını birebir gerçekleştirmesine dair birkaç örnek sunacağız.

a- Hz. Ömer Hacerü'l-esved taşını istilam ederken "Ey siyah taş! Fayda ve zararı olmayan bir taş olduğunu biliyorum. Eğer Resulüllah seni öpmeseydi ben de öpmezdim" zira Allah "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ" Allah'ın resulü sizin için güzel bir örnektir",³⁰ buyurmaktadır.³¹

b- Hz. Ömer, ilk halife Hz. Ebu Bekir'in zekât vermeyenlere karşı sergilediği tavrı doğru bulmamış, bu hususta ona Hz. Peygamber'in yaklaşımını hatırlatmıştır. Bilindiği üzere Hz. Ebu Bekir, zekât vermekten kaçınanlara savaş açacağını söylemiş; buna karşın Hz. Ömer, Resulüllah, "İnsanlar 'lailahe illallah' diyene kadar onlarla savaşmakla emrolundum. Ancak bunu diyen malını ve canını benden korumuş olur' buyurmuştu" diyerek onun tutumunun Hz. Peygamber'in sözüyle uyuşmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, namazla zekâtı ayırmamak gerektiğini söylemiş, onlarla savaşma hususunda kararlı olduğunu bildirmiştir.³² O halifeliği döneminde dediğini yapmış ancak Hz. Ömer halife olduğunda söz konusu savaşta zekât vermediği için esir edilenleri serbest bırakmış, alınan malları sahiplerine geri vermiş, böylece Hz. Peygamber'in yaklaşımını uygulamaya koymuştur.³³

c- Hz. Peygamber'in uygulamasını olduğu gibi bırakmasına dair

30 Ahzab, 33/21.

31 Ahmed İbn Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992), 1: 21; Ebu Ya'la el-Mevsilî, *Müsnedü Ebi Ya'la el-Mevsilî*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Lübnan: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, ty.), 1: 99; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, 1: 311-312; Aynı rivâyet âyet olmaksızın şu kaynaklarda da geçmektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzi, *Menâkıb*, 139; Mevsili, *Müsnedü Ebi Ya'la*, 1: 103, 115.

32 Buhârî, Zekât, 1; İ'tisam, 2.

33 Muhammed Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1992), 44. Elbette Hz. Ebu Bekir bu tavrıyla Hz. Peygamber'e karşı çıkmış değildir. Onun yaklaşımı daha çok bir yönetici olarak sorumluluğu esas alan bir yaklaşımdır. Muhtemelen o, bu yaklaşımında Kur'an'da namaz ile zekâtın yan yana zikredilmesine dayanmıştır.

diğer bir örnek şöyledir: Resulüllah İslam'a ısındırmak amacıyla bir kabileye arazi tahsis eder. Zaman sonra onların toprağı işlemediklerini görünce ellerinden alır ve başkasına verir. Arazi elinden alınanlar Hz. Ömer halife iken yanına gelir ve onun tekrar kendilerine verilmesini isterler. Bunun üzerine o, "Bu araziyi ben veya Ebu Bekir vermiş olsaydı alır size verirdim. Ancak Resulüllah araziyi ikta olarak onlara verdiği için geri almaya imkan yoktur"³⁴ der.

Görüldüğü gibi Halife Ömer Hz. Peygamber'in sözünü ve uygulamasını dikkate almış onu olduğu gibi düşünce ve uygulamalarına yansıtmıştır. Ancak bu uygulamalarda o, şekilden daha çok öze yönelmiş, kendi döneminde Hz. Peygamber'in uygulamalarını sadece şekilsel olarak uygulayanları uyarmıştır. Onun Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarını aynen almadığı durumlar da vardır. Bu yaklaşımına da iki örnek vermek istiyoruz.

a- Hz. Ömer bir seferden dönerken Revha denilen yerde konaklayınca insanların orada bulunan bir taşta doğru koştuklarını görür. Bu koşturmaya anlam veremez ve etrafındakilere bu davranışın nedenini sorar. Oradakiler: "Hz. Peygamber burada namaz kıldığı için insanlar buraya değer atfediyorlar" deyince, o "Fesühbhanellah, Resulüllah yolculuğu esnasında bu vadiye gelmiştir, namaz vakti geldiği için de namaz kılmıştır"³⁵ diyerek Hz. Peygamber'in söz konusu davranışını şekilsel olarak taklit etmek yerine özü itibariyle örnek almak gerektiğini vurgulamıştır.

b- Aynı şekilde "bey'atü'r-rıdvân"³⁶ diye bilinen beyatın yapıldığı ağacı "insanlar orada toplanıyor ve orayı kutsuyorlar" düşüncesiyle

34 Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-harac* (Kâhire: yy., 1396), 175.

35 Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 1: 477, 478; Ebû Zeyd İbn Şebbe, *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Cidde: yy., 1972), 3: 865-866; Benzer rivâyet İbn Kesir, *Müsnedu'l-Fârûk*, 1: 142.

36 Mekke fethinden önce Kabe'yi ziyaret etmek amacıyla yola çıkan Hz. Peygamber ve ashâbı amaçlarını bildirmek üzere Hz. Osman'ı Mekke'ye gönderirler. Hz. Osman epey bir süre geçtiği halde geri dönmeyince "öldürüldü" haberi yayılır. Hz. Peygamber ashâbıyla bir ağacın altında bir araya gelerek inanmayanlarla gerekirse savaşıacağı hususunda kendisine biat ettirir. Bu olay Kur'an'ı Kerim'de anlatılırken söz konusu ağaca da işaret edilir; "Andolsun ki Allah mü'minlerden –seninle o ağaç altında biat ederlerken- razı olmuştur". (Fetih 48/18; Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer*, 1: 87). İşte Hz. Ömer bu ağacı kestirmiştir.

kestirmesi,³⁷ onun “öz, ruh ve mana”yı öne aldığını ancak şekli de tamamen yok saymadığını göstermektedir.

Bu örneklerle bakıldığında Hz. Peygamber yaptığı için yapılan bazı uygulamalar şekilsel olarak onun uygulamalarına benzese de Hz. Ömer tarafından peygamberin yapmak istediğini gölgeleyecek tutumlar olarak değerlendirilmekte, sonuçta o bu uygulamaları kabul etmemektedir.³⁸ Öte yandan Hz. Ömer'in bu husustaki tutumu öne sürülerek onun Hz. Peygamber'in uygulamalarını dikkate almadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Zirâ onun Resulüllah'ın uygulamalarını aynısıyla hayata taşıdığını az önce örneklerle görmüştük.

Şimdi Hz. Ömer'in mesâkin ve müellefe-i kulûba ilişkin bir de fey ve ganimet ile ilgili yorumları ve uygulamalarını ele alalım. Onlardan ilki Kur'an âyetiyle, diğeri Hz. Peygamber'in uygulaması ile uyuşmuyor gibi gözükebilir. Aslında bu iki uygulamada Hz. Ömer belli ilkelere dayanarak dirâyet ve ferasetiyle âyeti yorumlamakta ve onu uygulamaya koymaktadır.

2.1. Mesâkin ve Müellefe-i Kulûba İlişkin Yorumları

Bilindiği gibi Tevbe sûresi 60. âyette mesâkin ve müellefe-i kulûb da dahil zekât verilecek kimseler konu edilmektedir. Bu âyetin ilgili kavramlarını yorumlayarak Hz. Ömer'in bu iki guruba yönelik uygulaması Kur'an'ı hayata katma bağlamında değerlendirilebilir. Önce Hz. Ömer'in mesâkin ve fakir kavramlarına verdiği anlam üzerinde duralım. Hz. Ömer'e göre mesâkin ve fakir, malı olmayan değil, kazanmaya güç yetiremeyen kimsedir.³⁹

Hz. Ömer bu iki kelimeyi kişinin servete veya onu elde etme kapasitesine sahip olma açısından tanımlamıştır. Ona göre söz konusu iki kavram arasındaki fark ise şöyledir: Yukarıda vasfı belirtilen kişi eğer müslümansa “fakir”; yok eğer İslam'ı kabul etmiyor ancak yönetime de karşı çıkmıyorsa, yani bir bakıma zimmî konumunda ise “miskin” sayılır.⁴⁰ Fakir ve miskin arasındaki ayrıma ilişkin görüşlere göz attığımızda Hz. Ömer'in bu yaklaşımının kendine özel olduğu rahatlıkla

37 Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 13: 480; İbnu'l-Cevzi, *Menâkıb*, 139.

38 Burada Hz. Ömer'in illeti ve hikmeti önemseddiği sonucu da çıkarılabilir.

39 Taberî, *Câmiul-beyân*, 10: 204.

40 Bu çıkarımı Tevbe 9/60 âyetine ilişkin yaptığı yorumdan varıyoruz. İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 68; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 7: 411.

görülebilir. Bu iki kavram arasında gelenekte yapılan ayrımlara bakıldığında bunun böyle olduğu anlaşılır. Bu kavramlar arasındaki ayrımlar şu dört maddede özetlenebilir: Birincisi, fakir ihtiyacını gizleyen, miskinse dışa vuran/dilenen muhtaçtır. İkincisi, fakir dilenen, miskin dilenmeyen yoksuldur. Üçüncüsü fakir özürlü/mâlûl, miskinse sağlıklı ihtiyaç sahibidir. Dördüncüsü fakir muhacirlerin düşkününü, miskin ise onların dışındaki kimselerin düşkünüdür.⁴¹ Görüldüğü üzere Hz. Ömer'in bu iki kavrama ilişkin yaptığı ayırım burada yer almamaktadır.

Hz. Ömer'in gayri müslimi miskin olarak değerlendirmesini şu örnek olaydan anlamaktayız: İbn Ebi Hatim'in rivâyet ettiği bir habere göre Ömer b. el-Hattâb bir gün kapı dışarı edilmiş ehl-i kitaptan âmâ birine rastlar. Adam karşısındakinin Halife Ömer olduğunu fark edince: *"Beni perişan ettiniz, benden cizye alıyorsunuz, gözlerim görmüyor, bana bir şey veren de yok"*, diyerek serzenişte bulunur. Hz. Ömer, kendisine şikâyetle bulunan kişi için *"Bu, Allah'ın اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ"* âyetinde⁴² bahsettiği "miskin"dendir" der ve geçiminin sağlanmasını, ona ihsanda bulunulmasını emreder.⁴³ Aynı olayla ilgili olarak İbn Ebi Şeybe, Hz. Ömer'in "mesâkin" kelimesi için âyeti zikrederek "Onlar zamanımdaki ehl-i kitaptır"⁴⁴ sözünü nakleder.

Muhammed Hamidullah'ın Hz. Ömer'in bu uygulamasıyla ilgili yorumu kayda değerdir. O şöyle demektedir: "Fukara: Yoksul Müslümanlar, Müslüman fakirler tâbiri hiçbir münakaşayı gerektirmez. (Yani medlûlû sarihtir). Fakat mesâkin tâbirine gelince, Halife Hz. Ömer'in yüksek otoritesi, burada bu tâbirin İslam Devletinin gayri müslim sakinlerinin yoksullarına delalet ettiği hakkında bize mesned teşkil eder. Sami filolojisi de bunu te'yid eder. Meselâ meşhur Hamurabi Kanununda "mushkino" tâbiriyle karşılaşırız ki, daha sonra İslam Kanununun "zimmî" tâbirine yakın, yabancı sakin, yabancı mukim manasına gelmektedir. S-k-n kökü sakin olmak, yabancı bir memlekette

41 Cengiz Kallek, "Miskîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 184.

42 Tevbe, 9/60.

43 İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3: 68; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 7: 411.

44 Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 7: 410, 411.

ikamet etmek manasına gelir.⁴⁵ Hz. Ömer gibi yüksek selahiyet sahibi bir zatın tefsirine göre, Kur'ân-ı Kerim'de zekâtta istifade edecekler meyanında zikr edilen mesâkin İslam toprağında yaşayan Hristiyan, Musevi ve diğer gayri müslim vatandaşlar manasına gelmektedir.⁴⁶

"Mesâkin"i ehl-i kitabın fakirleri olarak anlayan Hz. Ömer, o grup için zekât tahsis etmiş; ancak aynı âyette zekât verilecek kimseler arasında zikredilen "Müellefe-i Kulûb"a zekât vermemiştir. Müellefe-i kulûbtan ne kastedildiği hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan birkaçı şöyledir: 1- Verilen zekâtla İslam'a girmesi umulan kimseler. 2- Müslümanlara zarar vermesinden korkulan kimseler. 3- İslam'a yeni girmiş olanlar.⁴⁷

Hz. Ömer'in bu kavramı kalplerinin İslam'a ısınması için zekât verilmesi gereken ehl-i kitap dahil Müslüman olmayanlar şeklinde anladığını şu örnek olaydaki tavrından çıkarmaktayız:

Uyeyne b. Hısn ve Akra b. Habis halife Hz. Ebubekir'in yanına gelerek bitki bitirmeyen, toprağı tuzlu bir araziye ekip dikmeleri için kendilerine vermesini isterler. Hz. Ebubekir de bu yeri onlara tahsis eder. Bir de araziye onlara tahsis ettiğini gösterir belge düzenler ve şahit olması için onları Hz. Ömer'e gönderir. Hz. Ömer yazıyı okur okumaz yırtar ve: "Resulüllah Müslümanların sayısı azken size uyum sağlamaya çalışıyordu, ama bu gün Allah İslam'ı aziz kılmıştır. Gidin çalışın, siz kendinizi gözetmezseniz Allah sizi himaye etmez"⁴⁸ der.

Âyetteki miskin kavramını ehl-i kitabın fakirleri olarak anladığına göre onun müellefe-i kulûba zekât vermemesi, müslüman olmamalarından veya ehl-i kitap olmalarından kaynaklanmamaktadır. Miskine zekât verip müellefe-i kulûba vermemesi herhalde, birincisini Müslümanlara zararı dokunmayan, tehdit oluşturmeyen zimmi; diğerini Müslümanlar için tehdit oluşturabilecek bir güç olarak görmesindendir. İşte Hz. Ömer görünüşte aynı, ama İslam'a karşı duruşları farklı olan bu iki grubu birbirinden ayırmış, duruma uygun olarak ilkeleri

45 Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber Zamanında Bütçe Esasları ve Vergi Tahsili", *İslam Hukuku Etüdleri*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 107.

46 Muhammed Hamidullah, "İslam'da Devletler Özel Hukuku", *İslam Hukuku Etüdleri*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 164.

47 Yusuf Kardâvi, *İslam Hukukunda Zekât*, çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984), 2: 75.

48 İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'an*, 6: 1822; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 7: 415.

doğrultusunda bu hükme varmıştır.

Neticede Hz. Ömer Kur'an'ı hayata katmada zamanının insanını ve şartlarını dikkate aldığı için âyetteki miskini gayri müslimin fakirleri olarak algılamış ve zekât vermiş; ama gayri müslim olmasına rağmen müellefe-i kulûbün Hz. Peygamber dönemindeki durumları artık söz konusu olmadığı için onlara zekât vermemiştir.

2.2. Fey ve Ganimet İle İlgili Uygulaması

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde fetihlerin arttığı bilinen husustur. Bu yüzden fethedilen arazilerin ve üzerinde yaşayan insanların durumu onun zamanında daha çok gündeme gelmiştir. Bilindiği gibi onun yöneticiliği döneminde halk, fetih sonrası dinini seçme hususunda serbest kalmış,⁴⁹ İslam'ı kabul edenlerin daha önceleri Müslüman olanlardan hak ve salahiyet açısından farkı olmamış; Müslümanlığı kabul etmeyenlere gayri müslim muamelesi yapılmıştır.⁵⁰ Araştırmamızın bu konuyla ilgisi fethedilen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar hakkında Kur'an'ın öngördüğü hükümler ve Hz. Ömer'in bu hükümleri uygulama biçimidir. Kur'an-ı Kerim'in öngördüğü gayri müslimlere ilişkin hukukun bir bölümü ganimet,⁵¹ fey⁵² ve cizye⁵³ âyetlerinde bildirilmiştir.

Ganimetin kimlere verileceğini belirten âyet şöyledir: "Eğer Allah'a

49 Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretü hutabi'l-arap*, (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1962), 1: 228.

50 Musatafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 8 -Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-harac*, 1: 192-194 vd. naklen-, Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer*, 1: 196.

51 Enfal, 8/41; Ganimet: Harb esnasında kafirlerden üstünlük ve galibiyetle alınan şeylerdir. Fey: Harb bittikten ve fethedilen yer. Dâr-ı İslam olduktan sonra onlardan alınan mallardır. Fey ganimetten daha umûmî bir anlama gelmekle beraber onun karşılığı olarak ta kullanılmaktadır. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, sad. İsmail Karaçam v.dğr. (İstanbul: Azim Yayınları, 1992), 7: 486; Mustafa Fayda, feyin neler olduğu hakkında Hz. Ömer'in toprak ve üzerindeki insanları kabul ettiğini, bunlardan harac ve cizye aldığını ifade etmektedir. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 9, 4; Cizye: Taahüt sahibinin kendi ahdi gereğince vereceği vergi demektir ki, hayatının ve hürriyetlerinin korunması karşılığında zimmetlerinde terettüb eder. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 314.

52 Haşr, 59/6-10.

53 Tevbe, 9/29.

ve -hakkı bâtıldan ayıran, iki topluluğun karşılaştığı günde- kulumuz Muhammed'e indirdiğimize inanıyorsanız, bilin ki ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah'ın, Peygamberin ve yakınlarının, yetimlerin düşkünlerin ve yolcularındır. Allah her şeye kadirdir."⁵⁴ Bu âyete göre ilk önce ganimet beşe ayrılmalı beşte biri âyette belirtilen beş guruba taksim edilmelidir. Ganimetin geriye kalan beşte dördü de gazilere aittir. Onlar bu haklarını almak isterlerse ganimeti onlar arasında taksim etmek vacip olur. Ancak gaziler kendi haklarından dilediği kadarını taksimden önce veya sonra Allah için bırakabilir.⁵⁵

İşte Hz. Ömer Sevad arazisini âyette belirtilen gazilere vermesi gerekirken vermemiştir. Söz konusu araziye ilişkin onun uygulaması şöyledir: Hz. Ömer, Haşr 59/7-10 âyetlerini delil getirerek, gelecek Müslümanların yararına beytülmâl için bir gelir kaynağı olmak üzere "muvazzaf harac" (toprak üzerine konulan maktu vergi) koymak sûretiyle Irak (Sevâd)'ın arazisini yerli halkın elinde bırakıp, ganimet alanlara taksim etmemiştir. "Kitâbu'l-harac"ta zikredildiği üzere ashâptan Hz. Ömer'in şûra meclisinde bulunan Zubeyr, Bilal, Selman ve diğerleri arazinin taksimi fikrinde ısrar etmiş, ancak Hz. Ömer Allah'ın Kitabı'ndan delil getirerek onları ikna etmeye çalışmıştır. Hz. Ömer'in onlara bu hususta getirdiği delili içeren konuşması özetle şöyledir: Bu ganimeti Allah; "...Allah'a, Resul'e, ona akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara, yolcuya, hicret eden fakirlere, muhacirlere kucak açan ensara" vermiştir. Yalnız onlara da değil "Onlardan sonra gelenlere..." de vermiştir. İşte bu âyet, ganimeti gelecektekiler de dahil olmak üzere bütün Müslümanlara tahsis etmektedir. Binaenaleyh bu ganimetlerde, bu günden sonra gelecek olan Müslümanların hak ve yararlarını da gözetmek gerekir. Bu ise ganimeti taksim etmeyip konulacak harac⁵⁶ ve cizye ile mümkün olabilecektir. "Hz. Ömer burada hayli uzun bir konuşma yapmıştır. Sahabiler de sonuçta bu husustaki fikrini uygun bulmuşlardır."⁵⁷

54 En'am, 8/41.

55 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 233.

56 Kur'an'daki harac kelimesi (Mu'minin 23/72; Kehf 18/94) buradaki "Harac" ile aynı anlamda değildir. Kur'an'daki harac "karşılık ve ücret" anlamındadır.

57 İbn Kesir, *Müsnedu'l-Fârûk*, 2: 613; İbn Asakir, *Târihu Medineti Dımaşk*, 44: 322, 391; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 508-509; Hz. Ömer'in konuyla ilgili yorumunu sunabilmek için metinde bazı tasarruflarda bulunduk. Fayda, Hz. Ömer zamanında

İşte Hz. Ömer ganimetle ilgili en geniş anlamda hükümler içeren fey' âyetini kendine kaynak edinmiştir. Yüksek dehasıyla bu âyete getirdiği yorum sayesinde gelirleri gelecek Müslüman topluma bırakarak onların maslahatını en üst düzeyde korumuş, sahiplerinin ellerinden toprakları almamış böylece onları mağdur etmek istememiştir.

Hz. Ömer'in bu uygulamasını Hz. Peygamber'in toprakla ilgili uygulamasıyla karşılaştırabiliriz. Resulüllah döneminde bu hususa örnek olabilecek üç fetih vardır. Bunlar; Beni Kureyza, Hayber ve Vadi'l-Kura'dır. Bunların toprakları savaşanlara ganimet hukukuna göre taksim edilmiştir. Ancak Hayber ve Vadi'l-Kuradaki Yahudilere yarıcılıkla toprakların işletilmesi hakkı verilmiştir. Neticede bu üç olayda toprak diğer taşınabilir mallar gibi, Enfal sûresinin 41. âyetine göre ganimet kabul edilmiş ve savaşanlara dağıtılmıştır. Hz. Peygamber'in, Mekke'yi ele geçirdikten sonraki uygulaması ise böyle değildir. O Mekkelilerin ne mallarını ne de topraklarını dağıtmıştır.⁵⁸

Mustafa Fayda, Hz. Peygamber'in bu uygulamasını şöyle yorumlar: "Bize öyle geliyor ki, Hz. Peygamber, Mekke'de fetihten sonra kendisini ganimet âyetine bağlı hissetmeden topraklarını ve mallarını Mekkelilere geri vermiş ve kendilerine büyük bir bağış, af ve yakınlık örneği göstermiştir. Esasen Enfal sûresinin, "*Ey Muhammed! Sana ganimetlere dair soru sorarlar, de ki; 'Ganimetler Allah'ın ve Peygamber'inindir'*" ifadeleriyle başlayan ilk âyeti, Hz. Peygamber'e böyle bir uygulama imkânı vermektedir... Burada Hz. Peygamber devlet başkanı olarak kendisini belirli hedef ve maslahat gereği serbest kabul etmiş, farklı uygulamalarda bulunabilmiştir."⁵⁹

Öyleyse Hz. Ömer bu dört uygulamayı aynısıyla almak yerine Hz. Peygamber'in Mekke Fethi sonrasında devlet başkanı olarak yaptığı

Gayr-ı Müslimler, 15, 16. Hz. Ömer ve onun görüşünü paylaşan veya kendisine bu yönde destek olanların görüşleri ve gerekçeleri rivâyetlere dayanarak onbir maddede özetlenebilir. Fayda, *Hz. Ömer zamanında Gayr-ı Müslimler*, 15, 16. Bir rivayete göre Hz. Ömer "Kur'an'dan işte bir delil buldum" diyerek Haşr sûresindeki bu âyetleri okumuştur. Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-harac*, 115.

58 Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 23; Fayda, Hz. Peygamber'in uygulamalarında, savaşla elde edilenlerin ganimet, sulhle ele geçirilen toprak ve diğer mallar ile, savaşla elde edilen bazı topraklardan yarıcılıkla alınan şeylerin de fey sınırı içinde düşünülebileceğini belirtmektedir. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 98.

59 Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 25.

tasarrufu kendine dayanak kabul edip, kendini yetkin görmüş, ilgili âyeti de esas alarak böyle bir uygulamayı gerçekleştirmiştir.

Hz. Ömer'in fethedilen topraklar hususundaki bu uygulamasının yanı sıra bu topraklar üzerinde yaşayan insanlara da "cizye âyetine"⁶⁰ göre muamelede bulunduğunu burada belirtmek gerekir. Zira bu uygulamada Hz. Ömer'in insana insan olmak bakımından verdiği değeri görmek mümkündür. Bu yöndeki düşüncesi Ebu Ubeyde'ye yazmış olduğu emirde ortaya çıkmaktadır. Hz. Ömer Ebu Ubeyde'ye yazmış olduğu emre göre; gayri müslimlerden tahammülleri nispetinde cizye almasını istemiş, Tevbe sûresinin 29. âyeti olan "cizye âyeti" ne göre yapılacak bu uygulamadan herhangi bir mesuliyet doğmayacağını açık bir şekilde belirtmiştir. Ona göre şâyet bu insanlar "...Müslümanlara taksim edilirse, geriden gelecek Müslümanlar ve zımmîler, konuşacak bir insan dahi bulamayacakları gibi, kendilerinin emeği olan iş ve kazançtan faydalanamazlar. Arazilerle birlikte taksim edilen bu insanlara gelince, Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sövmürmeyi sürdürebilirler. Netice itibariyle bizler hayattan çekilince, çocuklarımız, onların çocuklarını sövmürmeye ve onları köle olarak kullanmaya devam ederler. Artık onlar İslam Dini hakim olduğu müddetçe, Müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla razı olmam".⁶¹

Hz. Ömer'in bu uygulaması Kur'ân ruhuna uygun olarak, insan unsuruna verilen değerin en açık bir örneğini teşkil etmek üzere savaş esirlerinin ganimet statüsü dışında bırakılmasını sağlamıştır.⁶² Bir savaştan hemen sonra elde edilen büyük başarıları izleyen karar günlerinde, insanların başka dinden de olsalar, sövmürmelerinin doğru olmayacağını açık bir şekilde ortaya koyan Hz. Ömer'in ulaştığı bu seviye, ancak Kur'ân'ın getirdiği ve insanlara telkin ettiği bir yücelişi göstermektedir.⁶³

60 Tevbe, 9/29.

61 Ebu Ubeyde, *Kitâbu'l-harac*, 315-317.

62 Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, önsöz 2. sayfa (sayfa numarası yok).

63 Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, 35. Gerçekten de Hz. Ömer insana insan olmak bakımından değer vermiş, köleyi diğer insanlardan farklı görmek istememiştir. Buna İran topraklarında bulunan Cendi Sabur'un kuşatılması esnasında bir müslüman kölenin şehir halkıyla gizlice yaptığı sulhu geçerli görmesini örnek verebiliriz: Olay şöyledir; Cendi Sabur şehrinin muhasarası günlerce sürmüştü. Bir gün şehir halkı kendi arzularıyla surun bütün kapılarını ardına kadar açmıştı.

Hız. Ömer'in fethedilen toprağı Haşır sûresinin 7-10. âyetlerine dayanarak savaşıanlara dağıtmayıp halka bırakması, hem Müslümanlar hem de gayri müslimler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Zira bu uygulamayla bir yandan kendinden sonra yaşayacak Müslümanların da bu haktan yararlanmasını sağlamış diğery yandan yerli halkın işsiz kalmasının da önüne geçmiştir. Ayrıca fethedilen yerlerde yaşayan insanları ganimet kabul etmeyip, onlardan Tevbe sûresinin 29. âyeti gereğı cizye almakla onları insanî haklardan mahrum etmemiştir.

Bu ilke ve örnekler Hız. Ömer'in Kur'an'ı hayata katma amaçlı yorumlarını tek bir ilkeyle açıklamanın mümkün olamayacağını göstermektedir. Zira o, bazen âyetleri yorumlamadan, bazen genel ilkeler içeren âyetleri uygulamasına dayanak edinerek, bazen de ferâsetiyle âyetleri yorumlayarak hayata tatbik etmiştir. Kendisinden önceki uygulamaları referans edinmiş, ancak bu uygulamaların asıl gaye ve esprilerini örnek almayı önemsemiştir.

Sonuç

Hız. Ömer'in âyetleri tefsiri daha çok Kur'an mesajına ve onu uygulamaya yöneliktir. Bu, onun hayata Kur'an'la yön vermeye çalışan bir sahabi olmasından kaynaklanır. Kendisinin günlük yaşamda âyetleri delil getirmesi, olay ve yorumları âyetler ışığında tenkit zihniyetiyle değerlendirmesi, Kur'an'ı hayata tatbik etmeyi öncelemesi onun bu yönüne işaret etmektedir. Belirtmek gerekir ki, bu tavır hem Kur'an'daki mesajları hem de hayatta olup biteni varoluşsal düzeyde kavramayı gerektirir. Gerçekten de Ömer b. el-Hattab ismi anıldığında onun Kur'an'a vukûfiyeti, feraseti ve dirâyetiyle yaptığı yorumları, akla gelir.

Hız. Ömer Kur'an'a vâkıf bir sahabî olarak günlük yaşamda âyetlerle olayları yan yana getirmiştir. O burada belli ilkelerden hareket etmiş gözükmektedir. Örneğın ona göre gelecekte kıtlık olur endişesiyle malı stok etmek, rızkı verenin Allah olduğı inancına, Allah'tan

Müslümanlar bunun nedenini sorduklarında cizye ödemek kaydıyla bir müslüman köleyle anlaştıklarını söylemişlerdi. Ebu Musa böyle büyük ehemmiyeti haiz bir mevzuda bir kölenin şahsi kanaatinin kâfi bir ağırlık taşıyamayacağını ileri sürmüştü. Şehir halkı hür ile köle arasında bir fark olamayacağını ısrar edince mesele Hız. Ömer'e havale edildi. O Müslümanlardan olan bir kölenin Müslüman olmasından ötürü herhangi birini himaye etmesi ile o zatın bütün müslümanların himayesine girmiş addedileceğini bildirdi. Numânî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer*, 1: 260-261.

sakınılması gerektiği şekildeki Kur'ânî ilkeye ters düşer. Aynı şekilde Allah yolunda şehit düşene "kendini tehlikeye attı" denilemez. İşte o, bu ilkeleri ve diğerlerini âyetlerden devşirerek âyetlerle olaylar arasında bağ kurmuş, bu hususta zamanında ve sonrasında yaşayan insanlara örnek olmuştur.

Hız. Ömer'in uygulamalarının bir kısmı Hız. Peygamber'in uygulamalarıyla uyuşmadığı izlenimi verebilir. Ancak bu durum onun Resulüllah'ın uygulamalarını dikkate almadığı anlamına gelmez. Belki de Hız. Ömer bu uygulamaların yaşadığı dönemde Hız. Peygamber'in hedeflediğı amacı gerçekleştiremeyeceğı, onun döneminde verdiği sonucu veremeyeceğı kanaatine varmış, bu yüzden Hız. Peygamber'in hedeflediğı amacı gerçekleştirecek başka bir uygulamayı tercih etmiştir. Muhtemeldir ki o, Hız. Peygamber'in uygulamalarının dönemindeki etkilerini, sonuçlarını dikkate alarak onun uygulamadaki amacını esas almış, şeklen Hız. Peygamber'in yaptığını yapmasa da yapmak istediğini yapmıştır, denilebilir.

Kaynakça

- Behiy, Muhammed. *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1992.
- Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. el-Huseyin. *es-Sünenü'l-kubrâ*. 11 cilt. Haydârabad: Dâiretu'l-meârifî'n-nizâmiyye, 1936.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. 8 cilt. İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992.
- Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990.
- Fayda, Musatafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Hamidullah, Muhammed. "Hız. Peygamber Zamanında Bütçe Esasları ve Vergi Tahsili", *İslam Hukuku Etüdleri*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, 95-113.
- Hamidullah, Muhammed. "İslam'da Devletler Özel Hukuku", *İslam Hukuku Etüdleri*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, 151-171.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım. *Târihu medineti Dımaşk*. thk. Umer b. Ğarâme el-Umrevi. 80 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Said Muhammed Lehham. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1989/1409.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. 4 cilt. İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed. 15 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1988/1408.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida. *Müsnedu'l-Fârûk Emîru'l-Mu'minin Hafs Umer b. el-Hattâb*. 2 cilt. thk. Abdulmuti Kal'acî. Menhure: Dâru'l-vefa, 1992/1412.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd. *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. 4 cilt. Cidde: yy., 1972.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Menâkıbu Emiri'l-Mu'minin Umer b. el-Hattâb*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 1997/1417.
- İbrahim b. Hasen. *et-Tefsîru'l-Me'sûr an Umer b. el-Hattâb*. Lübnan: Dâru'l-'Arabiyyetü li'l-kitab, 1994.
- Kallek, Cengiz. "Miskîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 183-184.
- Kardâvi, Yusuf. *İslam Hukukunda Zekât*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992.
- Mevsilî, Ebu Ya'la. *Müsnedü Ebi Ya'la el-Mevsilî*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 14 cilt. Lübnan: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, ty.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin b. Haccac. *Sahihu Müslim*. 3 cilt. İstanbul: Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992.
- Nisâbü'rî, Hâkim. *el-Müstedrek ale's-sahihayn -Zehebi'nin "Telhis"i ile birlikte-*. 5 cilt. Beyrut: Mektebetu'l-matbuati'l-İslamiyye, ty.
- Numânî, Şiblî. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. çev. Talip Yaşar Alp. İstanbul: Çağ Yayınları, 1979.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an, Tefsir ve Usûl Üzerine; Problemler, Tespitler, Teklifler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Râzî, İbn Ebi Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azim müsneden 'ani'r-resul ve's-sahabe ve't-tabiin*. thk. Esad Muhammed b. et-Tayyib. 10 cilt. Mekke: Mektebetü'n-nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- Safvet, Ahmet Zeki. *Cemheretü hutabi'l-arap*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1962.

- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdu'lmuhsin et-Türkî. 17 cilt. Kahire: Merkezi hicr, 2003/1424.
- Şahin, Davut. "Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa. *el-Muvafakât fi usûli'l-âhkam*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 cilt. Kahire: Matbaatu medeni, 1969.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Cami'u'l-beyan 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. eş-Şeyh Halil el-Meys. 26 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995/1415.
- Yakub b. İbrahim. Ebû Yûsuf. *Kitâbu'l-harac*. Kâhire: yy., 1396.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli ve Abdullah Yücel. 10 cilt. İstanbul: Azim Yayınları, 1992.